

החסידות בעולמו של ברדיצ'בסקי

שמואל ורסס

של מי"ב הצעיר³. כביכול השלימו מבקרים וחוקרים עם דין הגניזה וההשמטה שגזר מי"ב עצמו על כתביו אלה שהם סוף-סוף עדות נאמנה על דמותו הרוחנית והתפתחותה. מה פלא אם על-ידי כך נתקפחו כמה זויות-ראייה וניטשטשו שבילים סמויים מדרכו הנפתלת של מי"ב בעולם החסידות — מאפולוגטיקה נלהבת ולא-בררנית ביותר ועד סתירה וביקורת נוקבת.

כמה פנים לגישתו של מי"ב לחסידות. הרי הרצון להבנה מחקרית-הגותית במהותה, והרי הרי-אייה האישית המובהקת מתוך הרהורי לבו הגלוי-יים והכמוסים; הרי הרצון לשחזר ולעצב מחדש את עולם האגדה מיסודה של החסידות, והרי הרי-צון להלביש לבוש סיפורי את ההווה החסידית בדורות אחרונים, כשהדברים ניוונים מרשמי-ילדות ומהסתכלות אישית. ריבוי פנים זה אין בו מוקדם ומאוחר; המסה העיונית והמאמר, האגדה והסיפור מצויים בכל תקופה ותקופה שבה נזקק לחסידות, אלא שהללו פושטים צורה ולובשים צורה לאור החליפות והתמורות שנתנסה בהן במועדים שונים. והדברים שבהתגלות הלב שאמר מי"ב עצמו בערוב יומו: "אשר היה אצלי לודאי גמור נעשה למחר לספק גמור, הברי היה לשמא והאורות לצללים"⁴ — כוחם יפה בודאי גם לעניין זה.

ב

המעין בדברי מי"ב בראשית צעדיו בספרות העברית יבחין בהם לפרקים עקבות השראה שקיבל מחיבוריו של דוד כהנא, מי שנתן דעתו לקבלה, שבתאות וחסידות עוד בשנות השבעים למאה הי"ט בדפי "השחר" של פרץ סמולנסקי —

יצאו לו למיכה יוסף ברדיצ'בסקי מוניטין כאחד ממגלי המאור שבחסידות בימי ההתעוררות ה"ניאו-רומאנטית" בספרותנו החדשה בשלהי המאה הי"ט. ציור זה בנוגע לסופר עברי שמכורתה היא מזיבוז, מקום מושבו ופעולתו של הבעש"ט עצמו, וכמי שזכה לשלשלת יחסין מפוארת של אבות החסידות, נתקבל ונשתגר וכמעט שאין עוררין עליו. הרבה גרמו הדברים שהובאו בסוגיה זו בספרו רבי-ההשפעה של פ. לחובר, "תולדות הספרות העברית החדשה"¹, שבו מוסברת זיקתו של מי"ב לאור "ספר חסידים" שלו משנת 1900 בלבד. נוכח אחיזה טכסטואלית מצומצמת זו מצטייר מי"ב רק כסניגור נלהב לחסידות, הרואה בה התגלמות השירה והמעלה על גס את "הדביקות, ההתלהבות וההתקדשות" שמצא בתנועה זו.

פליאה היא כיצד נתעלם לחובר, ואף רוב מפרשי שיו האחרים, מאותו חזיון נפתל של תמורות ותיות של מי"ב על כבשונה של החסידות². הרי כמי שעקב הרבה אחר יצירתו בעצם התהוותה, ואף עזר למי"ב בהתקנת כל כתביו בערוב יומו, ידע לחובר היטב שכמה וכמה דברים על החסידות נגנזו ולא נמצאו ראויים לבוא באותה מהדורת-סיכום שנבדקה על-ידי המחבר עצמו, ואפילו או-תם דברים ביקורתיים על הקבלה והחסידות שאמנם כונסו לאותה מהדורה לא הובאו כלל בחשבון על ידי לחובר בתיאור זיקתו של מי"ב לחסידות.

אף אותן הערות מעטות בספרות המאוחרת יותר שענין לה במי"ב אין בהן כדי להקנות לנו תמונת הדברים כהווייתם וכהשתלשלותם בסוגיה זו. לא שולבו כאן כמעט אותם מאמרים ורצנויות שיש להם נגיעה בחסידות, כפי שנתפרסמו מפרי עטו

³ בחלקם הגדול הובאו ברשימה הביבליוגרפית שני ערכי בידי ג. שלום באחד מביכורי-חיבוריו מרובי החשיבות, *Bibliographia Kabbalistica, Leipzig*, 1927, pp. 19–20.

⁴ בהקדמתו לכל כתביו משנת 1920. ועיין עתה מאמרי מי"ב, תל-אביב, תשי"ב, עמ' שעו.

¹ ועיין, שם, חלק ג', ספר ב', עמ' 99–102.
² תשומת-לב לתמורות הללו ניכרת במידה מסוימת בספרו של ישורון קשת, מ. י. ברדיצ'בסקי, חייו ופעלו, ירושלים, תשי"ח, עמ' 246–247; 264–265.

הפנימיים והעמוקים אשר עד היום לא שלטה בהם עין".

הוא עצמו השתדל לקיים את תביעתו לביקורת ומחקר למעשה. עם פירסום מאמריו הראשונים בעתונות העברית כבר ניסה כוחו בכתיבת חיבור מקיף "ר' ישראל בעל שם טוב, שיטתו, זמנו וספריו". הוא אף ניהל משא-ומתן בדבר הדפסתו עם ש. פ. רבינוביץ (שפ"ר) ופנה לעזרת יל"ג, אלא שלא נסתייע הדבר והחיבור-נעורים זה הלך כנראה לאיבוד.⁹

בין השיטין של דברי מי"ב על ר' נחמן מברסלב כבר ניכרים היטב עקבותיה של התרוצצות בין דברים היוצאים מן הלב ובין הנסיון לראייה עניינית, כי לדבריו "לא להלל או לחלל יצא, אך לח-קור את הקורות חקירה לשמה". אמנם שקוד הוא ללקט מכתבי ר' נחמן דברים בגנות המחקר והפילוסופיה ובשבחה של אמונת צדיקים, אך עם זאת לא נתפס לדברי תוכחה משכיליים ומגדיר את משנתו של ר' נחמן בזה הלשון: — "ובהשקפות הדתיות דעות חפשיות ודעות רזיות משמשות בערבוביה". משתדל הוא לקבוע חיץ בין הסתייגותו האישית מעמדתו העוינת של ר' נחמן כלפי המחקר והפילוסופיה ובין שאיפתו אל תיאור "עצם הדבר, רוחו ונטייתו". מי"ב אף רואה להטעים את עמדתו השקולה כלפי חזיון זה. — "אני, כותב הטורים האלה, לא הרהרתי אף רגע קל לדון ולהורות בדבר, אם טוב ואם רע".

אותן הצהרות גרגשות בדבר טהרת האובייקטיביות המחקרית לא נתקיימו למעשה. ניצוצות של הבחנה היסטורית קולעת ואמרות פובליציסטיות שהזמן גרמן משמשים כאן בערבוביה בעיונו של מי"ב בחסידות. הרצנייה המפורטת שהקדיש לחייבורו של א. ז. רבינוביץ (או"ר), שענינו קורות חסידות חב"ד¹⁰, משמשת לו עילה להסתייגות עוקצנית מן הקו האפולוגטי התמים של המחבר, אך גם שעת-כושר לתהות על פשר הזיקה שבין השכלה לחסידות. משתדל הוא לבטל מעיקרה את

הלא הם חיבוריו "אבן גנף", "אבן התועים", "אבן אפלי". מי"ב נתיידד עם חוקר זה בימי שבתו באור-דיסה בראשית שנות התשעים, כפי עדותו.⁵ הוא אף מסתייע בגלוי במסקנותיו של כהנא משבא לחרוץ משפט כי "תקופת הקבלה היא תקופה היו-תר שחורה בדברי ימינו, תקופה ריאקצית, ושל חזרה אחרונית(!)".⁶ אך אותם ביטויים של סלידה ראצינאליסטית מפני זרמי המסתורין ביהדות אין בהם כדי ללמד על עמדתו המהותית של מי"ב הצעיר, אף אם זיקתו לראשי המדברים בספרות ההשכלה היתה עזה ומושרשת מכמה בחינות. ב-אותם חיבורי הנעורים דוקא, הלוקים לפרקים ב-חוסר עקיבות רעיונית ובניסוח מחוספס ורגשני, טמונים גם כמה גרעינים פורים להצמחת חקר המסתורין והחסידות בדור שלאחריו.

עוד בראשית דרכו ראה מי"ב לדובב ולעודד את ההתעניינות המחקרית בקבלה ובחסידות. כבר בש-נת 1888 בא להתוות קיום עקרוניים לחקר ספרות ישראל לזרמיה, שאין לזהותה עם ספרות ההשכלה בלבד.⁷ בכלל תביעתו זו, אשר במימושה תיוושע ספרותנו ותהיה לנחלת הרבים, מעלה הוא גם את הסיסמה "להרבות חקר בתולדות ובקורת החסי-דות". במאמרו "נחקרה" מופיע מי"ב כאחד ממבשריו של רעיון שנמצאו לו גואלים בדורנו: "גם ספריהם של הצדיקים והחסידים המה אברים מספרותנו, וספרות כללית מוכרחה לבקר גם אח-ריהם".

משבא מי"ב להקדיש בשנת 1887 פרק מיוחד לר' נחמן מברסלב בסידרה שלו "לתולדות גדולי ישראל"⁸, ראה זאת גם כשעת כושר כדי להשמיע את טענתו על מיעוט ההתעניינות בטיפוח ההיס-טוריוגרפיה של החסידות. כן בא למסור מודעה כי "חיבה יתירה נודעת מאתנו לאותם הפרקים

⁵ ועיין אוצר הספרות, תרמ"ט, שנה ג', עמ' 111-112.

⁶ עיין הקבלה והחסידות; אוצר הספרות, תרנ"ב, שנה ד', עמ' 519-525.

⁷ ועיין נחקרה, המגיד, 1888, שנה לב', גל. 32, עמ' 251.

⁸ ועיין האסיף, שנה ד', (מדור הבקורת), עמ' 65-73. והשווה: יצ"ל-ח, מלואים לתולדות הר"ן מברסלב, המגיד, שנה ל"ג (1889), גל. 50 (מגיד משנה, גל. 50).

⁹ ועיין ש. ורסס, קרית-ספר, תשי"ט, כרך לד, עמ' 156. וכן אוצר הספרות, 1889, שנה ג', עמ' 57 בהערה.

¹⁰ ועיין אוצר הספרות, 1889, שנה ג', עמ' 52-57.

להוכיח הישגים שבהיסח הדעת מצד החסידות בהשרשת סיסמאות של תנועת ההשכלה. מרובות הן זכויותיה בטיפוח היסודות השכליים ביהדות "ובסתר הביאה בהם גם דעות חפשיות". דרכה של החסידות אף הצליחה יותר במשימה זו מפאת קרבתה לרוח העם. "הדעות הללו שעליהן לחמו משכילינו בדם ואש ותמרות עשן, והעם עמד מרחוק ויעפר בעפר לעומתם, באו ע"י החסידות בשלום לגבול ישראל, ונכנסו בחשאי".

כשם שהצביע על זכויותיה ההיסטוריות של החסידות בתקופתה הקדומה, לא גרע מ"ב מל-התריע על עיוותיה בדורות אחרונים¹³. אף בשולי דברים על קיומה הפרובלמטי והמעורער של הספרות העברית החדשה מעיר הוא בשמץ אירו-ניה "משכילית" על חיוניותה של החסידות בזמן הזה, "אם כי מציאותה עולה בדמים מרובים וכל רבי מרבה לו עבדים ושפחות, כסף וזהב סוסים ומרכבות. אם הדבר הזה בעצמו הוא לנו לאות ולמופת כי יש לה רשות להתקיים".

ג.

במקביל להרהורים ברוח הזמן וברוח השיקול ההיסטורי על מהותה של החסידות התחיל מ"ב מעצב על פי דרכו את הווייתה הלגנדארית. על גסיונותיו הללו עשויים ללמד בין השאר ציוריו "זכרונות מאת יוסי זעירא", משנת תרנ"ב¹⁴. הרבה יש כאן מן הרשמים מתקופת הילדות והג-עורים, כן מעורבים כאן סממנים ספרותיים בדויים. וכך מעיד על עצמו אותו מחבר בדוי, יוסי זעירא: — זוכר אנכי את מורי ומדריכי, ובראשם את מורי שמואל הקטן, שהיה מלומד בנסים, היה מרעיש בכל פעם את לבבי במעשיות וספורים מחיי הצד-קים שיצק מים על ידם".

כבר באותה סידרה זוטה של אגדות משנת תרנ"ב ניכרות הסגולות המיוחדות לנוסח מ"ב בעיצובן של אגדות חסידים. בצד הנטיה לתיאורים סגנוניים של צדיקים, מתוך התפעמות הלב של

הנחתו של או"ר שהובעה באותו חיבור, כי תנועת החסידות באה לעולם לשם שלילת ההשכלה ולשם סילוק השפעתה, ולא עוד אלא מוצא הוא סמיכות פרשיות בין השכלה לחסידות. אשר לחסידי חב"ד הרי סבור מ"ב, ש"על-ידי עסיקתם בדברי חקירה ועיון, עלולים (הם) ביותר לצאת להשכלה". אך יתירה מזו: מ"ב טורח כאן, לפי יכולתו, לגלות את המתח הפאראדוקסי בין הויה להשכלה. משר-טט הוא שלבים שבפעולת הדמיון המוליד את ההזייה, שהדביקות בה גוררת עמה דעות כוזבות המרבות מנהגים זרים — עד שברבות הימים אמנם מתעוררת התנגדותו של השכל. והיא שמביאה לידי מלחמה פנימית בלב המאמין, "וממנה הדרך לחקירה ודרישה, לחרות, הקלת המעשים, חופש והרחבת הדעת".

צביונה המרדני של החסידות וקירבתה הדיא-לקטית להשכלה הוגדרו באותן השנים גם בגירסה אחרת במאמרו הנשכח והנגנז, "עולמו של ישר-אל"¹¹. במפורש מעלה כאן מ"ב על גס את משמעותה המהפכנית של החסידות הבעש"טית בחידוש פני היהדות, זו של "דקדקים וגורות לגזרות". הבעש"ט ותלמידיו הם הם שהפיהו רוח חיים בעצמות היבשות, "והיהדות המצומצמת וה-מוגבלת התפשטה ע"י החסידות וחזרה מעט למצ-בה הטבעי"¹². ניכר שמ"ב משתדל לאמץ את החסידות בראשיתה לתנועת ההתעוררות הלאומית בישראל בשלהי המאה הי"ט; הוא אף מגדירה במינוח הפובליציסטי של דורה. הרי "מעשיהם היו לפי הנטיה הטבעית והלאומית אשר התעוררה ודרשה חיים וכוח הלאומי; כוח חזק ואמיץ אשר שמו אסורים על ידו, התפרץ לקרוא לו אנשים כבירי כוח להצילו ולהחיותו, והם עשו עפ"י ההכ-רח מבלי דעת מה הם עושים".

זיקתו המורכבת של מ"ב להשכלה ולחסידות מצטיירת אף היא במאמר זה. אף כאן משתדל הוא

¹¹ המליץ, תרנ"א, גל. 226; 271.

¹² ציור מעין זה, בשינוי גירסה, כבר מצוי בתאורו של דוד כהנא המוקדש להשפעת החסידות: — "וכמעט בא רוח חיים בעצמותיהם היבשות מרוב ענויים וסיגופים וצומות אין קץ". אבן אפל, "השחר", 1874, שנה ה', עמ' 708.

¹³ ועיין ירובעל (מ"ב), רשות היחיד בעד הרבים, אוצר הספרות, שנה ד', עמ' 27.

¹⁴ ועיין אוצר הספרות, שנה ד', עמ' 556-559. הקטע המובא להלן הושמט עם הדפסתו השניה של הסיפור ב"ספר חסידים".

נוכה סערה בלתי-צפויה זו, שסיכנה את המשך קיומו של הקובץ "ספר שעשועים", ראה העורך צורך דחוף לפרסם גילוי-דעת, כדי להרגיע את הרוחות.²⁰ דבריו של מ"ב, הודיע ברבים, נכתבו "בנמוס מוסרי וביראת כבוד" כלפי אבות החסי- דות. מתוך לימוד זכות על כוונותיו הרצויות של המחבר, הגיע העורך לכלל הערכת צביונו בזו הלשון: — "הן מכירים אתם את האיש הזה למת- רגש ביותר, שאיננו יכול לשלוט בהגיונותיו, לסד- רם ולצרפם כראוי. לכן הפכים גוראים אנו מוצאים בכל מאמריו, כי הוא מוסרם לדפוס כפי שהוא שופכם על הנייר".

בעקבות אותה תקרית הבהיר מ"ב עצמו את עמדתו במכתבו הגלוי ששיגר בימים ההם אל העורך.²¹ עתה — בשנת 1897 — מנער הוא חצנו מן ההשקפה המשכילית, המתחילה מניין התקופה החדשה בתולדות ישראל במשה מנדלסון. לעומת אותם בעלי "הדעת" של הדור לשעבר, הרי "אנח- נו", 'בעלי הלב', מתחילים את מועד התחיה הנפ- שית שלנו מימי הענק הנפשי, הריב"ש, שהיה ברוחו הגדול לאור ישראל". אף כאן חוזר מ"ב על קצת מניסוחיו משנת תרנ"א אודות אותו חזיון רב התנופה של החסידות, ש"פעל בעמקי נפשנו הלאומית והפיח רוח חיים בעצמותינו היבשות". אגב התנערות מוצהרת ממורשתה העויינת של תנועת ההשכלה מכריז עתה מ"ב על רצונם העז של הצעירים להכיר את החסידות, לרדת לעומקה ולתארה. "הנה אנחנו מוזגים לקוראינו את כוסות החסידות כדי להטעימה מיינה המשומר". עם זאת הוא מגלה טפח מלבטי העיצוב הספרותי של חזיון זה.

דברים מפורשים יותר ברוח זו נאמרו על-ידי מ"ב במאמרו הנודע "נשמת חסידים" שהוא כפ- תיחה ל"ספר חסידים" (שונה אחר-כך ל"משנת חסידים", ונתפרסם לראשונה בכתב-העת "ממזרח ומערב", ספר רביעי, מיסודו של ראובן בריינין).

המספר עצמו, כבר מצויים כאן סימנים לראייה פנימית יותר של הוייתם, החושפת יסוריהם ולב- טיהם. כך נהג למשל בסיפור "מיתתו של צדיק", שענינו מעשיו של ר' רפאל מברשאד (היא העיירה שבה ישב מ"ב באותם ימים), הממאן לשקר, ולו גם כדי להציל נפש מישראל. תיאור לבטים אלה, שהושמט בחלקו עם כינוסו של סיפור-אגדה זה ב"ספר חסידים", נמסר על פי דרכו של מ"ב בנו- סח זה: — "לבבו הולם ורותח, לבבו בוער ומתעור- רר, וכמעט יתפוצץ לרסיסים. המחאה העזה והע- מוקה נגד הדבר אשר עליו לעשות, המחאה הזאת עושה שמות בכל לבו".¹⁵

עם זאת מרובה בצירוי הדיוקנאות הללו של מנהיגי החסידות לדורותיה היסוד של התפעלות מופרות, עד שלעתים נתפרשו הדברים כאירוניה מוסווית. כך אירע לה ליצירתו "ארבעה אבות", שענינה ציור דיוקנאותיהם האגדיים של ישראל מריונין ור' רפאל מברשאד.¹⁶ דברי השבח והקי- לוסין לצדיקים נתפסו על-ידי חסידים בגאליציה כלעג נסתר וכפגיעה בכבודן של דמויות נערצות. אמנם הסופר והעורך שמעון מנחם לזר, קידם בברכה את הקובץ הספרותי "ספר שעשועים" שבו נדפסו ציורים אלו, והביע הנאתו שסוף סוף מצא בספרותנו "כבמראה מלוטש את החיים הטבעיים, הפשוטים, התמימים, הנעימים והטהורים של הר- ביים מועלים עלי ספר".¹⁷ ואולם לא יצאו ימים מרובים וחסיד גאליציה עמדו לשרוף את "ספרי שעשועים" אלה, ואף לרדוף את עורכם הצעיר אי צי פ ר נ ה ו פ ¹⁸. מ"ב עצמו מעיד באותם ימים על התגובות הנזעמות: — "ולפי שמודיעים אותי לא נמנעו המהדרים מן המהדרים לקלל אותי בבתי כנסיות ובתי מדרש".¹⁹

¹⁵ שם, עמ' 559. והשווה גם ספר חסידים, ווארשה, 1900, עמ' 60-63.

¹⁶ ועיין ספרי שעשועים, קראקא—בוציץ, 1897, גל. 3. כונס גם ל"ספר חסידים".

¹⁷ ועיין משפט ספר, ס' שעשועים (ג), המגיד (תח- דש), שנה ו', קראקא 1897, גל. 18-19, עמ' 147.

¹⁸ ועיין י. קלוזנר, ספרותנו היפה בשנת תר"ס, ספר השנה, 1901, שנה ב', עמ' 254 בהערה.

¹⁹ ועיין המגיד, 1897, שנה ו', גל. 33.

²⁰ ועיין גילוי דעת, שם, גל. 25.

²¹ ועיין ד"ר מ. י. ברדיצ'בסקי, ע"ד החסידות (כעין מכתב אל העורך), המגיד, 1897, שנה ו', גל. 33 עמ' 264.

הריב"ש ומספרות חב"ד. הסיסמאות הערטילאיות על "חירות האדם", "חיים חדשים במעטה עתיק", "עבריות ואנושיות", "שירת נפש", הובאו עתה בקשר עם חזונו המשגיבה של מי"ב את החסידות בקדמותה.

אף אם השמיע מי"ב לפרקים את הצהרותיו על היחס החדש לחסידות גם בשמם של "הצעירים", הרי ספק הוא אם הסופרים הצעירים, בני חוגו ובני בריתו בשלהי המאה הי"ט, קיבלו תפיסה זו; בפולמוסיהם בדבר יהדות ואנושיות ובדבר הצורך בשינוי ערכים נפקד מקומה של החסידות. ואילו דבריו של מ. ז. פיארג ברג באותם ימים בשבחה של האגדה בחסידות נאמרו ברמז ובאקראי, ואף מתוך עמדה רוחנית שונה מזו של מי"ב. אשר ליוסף קלוזנר, אשר נהג בדרך כלל להסתייג ממי"ב המספר וההוגה, הרי טען בשולי "ספר החסידים" שמי"ב תולה בחסידות מה שאין בה, היינו רעיונות השאובים משיטות קאנט ושו-פנהאר²².

אף י. ח. ברנר, מוקירו ומידעו של מי"ב, הוסיף לקטרג עליו קשות בשל נהייתו אחר החסידות, שהיתה כצנינים בעיניו, עוד בשנת 1913. אמנם הבחין בסתירה מהותית שבין "ספר חסידים" לבין מאמריו האחרים שפירסם באותו פרק-זמן. עם זאת התעלם ברנר לחלוטין, בדבריו הללו שהרצה אותם בירושלים, מן התמורה המהותית שחלה בינתיים בטיב זיקתו של מי"ב אל החסידות²³. אמנם היתה בספרות העברית החדשה רוח אחרת ביחס לחסידות, אך פירושו האישי של מי"ב לא היה לנחלת הרבים. אף אם נשתזרו בו דברים ברוח הזמן. דומה שאף אלה המעטים אשר הטו לו אוזן בימים ההם, ואף שיבחוהו על פירושו זה, לא ירדו לסוף דעתו וכוונתו.

לעומת זאת נמצא לו בתחום זה מורה-דרך ובן-ברית לזמן מה בדמותו של י. ל. פרץ, הרחוק

לעומת נסיונותיו הראשונים לעיין בחסידות עיון מחקרי, מובלטת עתה בעיקר זוית-הראייה האי-שית של המחבר, והיא לו כנקודת מוצא מרכזית בהבנת חזונו החסידות. מרובות הן עתה ההפלגות האוטוביוגרפיות; נזכר הוא בימים שציוה עליו אביו להטות אוזן לשיחותיהם של זקני חסידים ולסיפוריהם. מתרפק הוא על תקופת התום, כאשר "לא היה לי מושג מהקרעים שבחיים ובעולם". עתה מצטרפת לחיית-נעורים זו זוית-הראייה הח-דשה של מי שכבר הזה מבשרו "טלטולים רוחניים וגלגולים נפשיים" — אחרי כל העבודות הזרות וה-מצויות שעבדתי בלבי ובמוחי באהלי שם ועבר". חזונו החסידות הוא עתה בעיניו של מי"ב כ"אור הנוצץ מן החרכים", כעוגן הצלה לאתר טלטולים ומשברים רוחניים לרוב.

באספקלריה אישית "אינטימית" זו משתדל עתה מי"ב להסביר את נהייתו אחר החסידות, שכן נוהג הוא, כדבריו, לבכר את "הקבלה העיונית והשירית על כל הסתכלות מחשבתית והגיונית". על כן רואה הוא ב"געגועי נפש" את תקופת הח-סידות בקדמותה הטומנת בקרבה חיים שיריים. קוסם לו הרבה מעמדו של "האדם בעולם החסי-דות", שהוא חוץ למקומו ולזמנו. שלא כדרכו במאמרים הראשונים, מסיח עתה מי"ב את הדעת מגנסיונותיו לתהות על משמעותה ההיסטורית של תנועה זו. עתה להוט הוא להעלות על נס את התמורות שחוללה החסידות ברשות היחיד. — "באשר אני רואה בה מועד שבו כל האדם יולד מחדש, והיה יהיה לבריה חדשה ברוחו ומהלכו". מי"ב מוצא בחסידות ובמאמיניה "חירות פני-מית", "שירה רוממה", "רוח תום וילדות". הרבה דברים נרגשים הוא אומר על הקשר שבין האדם מישראל ובין הטבע שנתחדש בחסידות לאחר "שנפסק באשמת הפלפול והחינוך, ההלכות והא-ויר השכלי הרע". הוא מבליט את זיקתו של ה-בעש"ט לטבע, הדורש לקונו בשעת התבודדותו ביער, כשהוא שומע שיח אילנות עתיקי-יומין.

המאמר "גשמת חסידים" מטיב ללמדנו עד-מה תלה מי"ב את כיסופיו ומשאלות לבו באילן הח-סידות. אף הגדרותיו מתובלות בהבאות מ"צוואת

²² ועיין ספר השנה, שנה ב', 1901, עמ' 251-256. לפר-שת עמדתו של קלוזנר לחסידות באספקלריה של ברדיצ'בסקי, השווה גם מי"ב, גמושות, וארשה תר"ס, עמ' 68.

²³ ועיין כל כתבי ברנר, מהדורת שטיבל — "דבר", כרך ז' עמ' 214-215.

שמ"ב עסק אותם ימים בהכנת ילקוט בשלושה חלקים, ובהם גופי תורתם של הבעש"ט, ר' יעקב יוסף בעל ה"תולדות" והמגיד ר' דב ממזריץ, בצירוף הערות וביאורים. טכסטים אלה נועדו לשמש כמסד להגשמת חלומי מאו; "לכתוב תולדות אותה תקופה". היקפו המלא של מפעל זה צריך היה להגיע ליי"ב כרכים, ומי"ב השתדל לשתף בו את ש. א. הורודצקי ואת ש. דובנוב גם יחד.

אולם כבר בשנת 1908 מספר מי"ב לידיו על עיכובים ומעצורים; מצויים בדבריו רמזים ברו"רים המעידים על שינוי דעתו על החסידות ועל קשיים מיתודיים שנתקל בהם בהגשמת התכנית האמורה. ספקות אלו מפורשים ביהוד באחת מאגרותיו משנת 1910. תוהה הוא על אחדות המגמה והשיטה של מפעלו ומודה בגילוי-לב: — "ילקוטי זה אינו מדעי גמור, באשר יערב כל המקורים ולא יעבד את כל אחד ואחד ביהוד. ולאידך הוא גם אינו ספרותי גמור, כלומר ספרי אני, אך לקוטי, וגם בזה לבי מהסס, לעשות שינוי מהמטבע אשר טבעתי לי בעברית"²⁶.

מתיחות זו שבין המגמה הספרותית לבין המגמה המחקרית, שנסתמנה עוד בראשית עיונו של מי"ב בספרות החסידות, הגיעה כאן לעיצומה. אך התמורה העקרונית שחלה אצלו באותן שנים היתה למכשול בהגשמת תכנית האנתולוגיה. משעה שנתחור לו למי"ב שאין עוד ביכלתו לקיים מידה זו של קירבת-הלב ושל הודחות שברעיון ובחוויה עם נכסי הרוח של החסידות, נבצר ממנו לטפל במקורותיה הספרותיים כמות שהם. אותה התפכחות הותירה לפליטה אגדות חסידים מועטות, אשר מי"ב מסוגל היה לעצב אותן בצלם דמותו הרוחנית וכמתכונת משאלותיו.

בחיבוריו שפירסם מי"ב בנושא זה לאחר שנת 1910, נשמעים בכלל הרהוריו על משנת החסידות דברי בקורת נמרצים על ספר "שבחי הבעש"ט" ועל סיפורי מעשיות של ר' נחמן. במאמרו העקרוני

²⁶ ועיין שם, עמ' 468. כמה פרטים נוספים בקשר לתכנית האנתולוגיה, עיין י. קשת, מ. י. ברדיצ'בסקי, חייו ופעלו, עמ' 281-282.

ממי"ב מכמה וכמה טעמים. עיקר ענינו בחסידות בא לו לפרץ בשל דביקותו בעממיות ובעטין של נטיותיו הספרותיות-אסתטיות. פרץ לא גילה אותו ענין היסטורי-עיוני שגילה עמיתו הצעיר בקבלה ובחסידות. עם זאת ראה בו מי"ב תנא דמסייע להבנת רוחה של החסידות. במאמרו "נשמת חסידי" מביא הוא בשמץ תמימות דברים כפשוטם מפיו של הרבי ב"משנת חסידים" של פרץ (לפי פירסומם הראשון ב"החץ" משנת תרנ"ד), משל הובאו באמת ממקורות החסידות.

התרשמותו העזה מסיפורי חסידים של פרץ ניכרת מתוך דברים שכתב מי"ב לאחר הופעתם במקובץ בעברית. ואם כי הרבה להסתייג מהם ברשימתו השניה שהקדיש להם בערוב יומו, הרי בשנת 1901 עדיין הוא מכריז ברוב התפעלות עם קריאתם: — "לשירה כואת פלתי כל הימים, כלתה נפשי — — — כל נדנוד, כל אות, כל הבירה, הרי היא במקומה, הכל בלי חסר ויתיר."²⁴.

ד

ב"ספר חסידים", שנתפרסם בווארשה בשנת 1900, הובאו המדורים, "אגדות, פרצופים וחזיונות", ואילו דברים ראשונים, בעלי מגמה מחקרית-תולדתית לא הובאו בו. אך מי"ב לא הסתפק באותו קובץ, בעל הצביון האישי-אימפרסיוניסטי. באותן השנים שמר אמונים לסיסמאות הנעורים בדבר הבנתה המחקרית של החסידות. לשם כך אף נתכוון לגבש את משנתה של החסידות מתוך מקורותיה על-ידי מפעל אנתולוגי רב-מידות, אלא שלא נסתייע הדבר.

לאור חליפת המכתבים בינו לבין ידידו ש. א. הורודצקי, אפשר לעמוד הן על היקפה וטיבה של תכנית זו ומגיעה והן על הגורמים לגניזתה²⁵. מתוך אגרותיו משנת 1906 למדים אנו

²⁴ ועיין דברי זמר, ספר השנה, ווארשה, תרס"ב, שנה ג', עמ' 264-267. רשימה זו לא כונסה על ידו לכל כתביו. והשווה לעומתה רשימתו השניה ב"כל כתביו", במדור ספר. מאמרים, מהדורת "דביר", תש"ך, עמ' רנז-רנח וכן: א. ר. מלאכי, פרץ און בערדיטשעווסקי, יידישע קולטור, 1945, גל. 3.

²⁵ ועיין ש. א. הורודצקי, לצורתו הרוחנית של בן גריון, התקופה, תרפ"ב, ספר י"ג, עמ' 467-469.

מן הסיפורים הללו; ואילו בשנת 1910 קצה נפשו בפגמיהם הספרותיים והוא גם ממעט להחשיב את רוחם. "השפה בהם נשחתה ונלעגה ואין בה מתום — והסיפורים חסרים כל סדר ומשטר — אין עליה וירידה של חזון". נחמה פורתא מצא בגירסתם הגרמנית מעטו של מרטין בובר; הרבה מפליג הוא בשבחיו של בובר על עיבוד זה שלו. למקרא נוסח מלוטש ומנופה זה, הרי "כמו בעולם חדש אנו מרגישים את עצמנו — תום של שירה ומין יופי מיוחד ישב את לבבנו — פשטות והד טהור מלוה אותן". אך אף בזה שינה מ"ב בערוב יומו את דעתו; הוא השמיט את הפיסקה בשבחה של מהדורת בובר, וקבע במקומה דברי הסתייגות כל-פי המעריצים והמפרשים שקמו לר' נחמן, בצירוף הערה: — "כונתי למרטין בובר, שטעיתי בו"²⁸.

במרי אכזבתו הגיע מ"ב אף לכלל ספק בדבר מקוריותם העיונית של ספרי החסידות. מתקשה הוא להעלות מתוכם שיטה סדורה, רואה הוא כאן ערבוב ענינים, עד שנראה לו "שקשה להפריש מה חידש המחבר החסידי ומה לקח מעצמו"²⁹. אשר לעיונו המחודש ב"כתר שם טוב" וב"צוואת הריב"ש", הרי המחיש לו הדבר מה רב המרחק בין עולמו הרוחני ובין מוסר החסידות, עד שבא וזעק על פי דרכו: — "כי עיפיים אנו מכל ה"תורות" והמעשים, היהודים, הכוונות, הצירופים וההשגות, ואנו חפצים לעמוד פעם ערומים מול הטבע"³⁰.

איריה של תוגה שבאכזבה אופפת גם את התי-אור שפירסם בגרמנית עוד בשנת 1906 על אודות שרידיה הפולחניים המוחשיים של החסידות הקדו-מה, בעירו בזיבוב; הלא הם קברו, בית-מדרשו ובארו של הבעש"ט. — "ואולם עתה הולך המעיין

"לתורת ההרחב והצמצום"²⁷ הועלו עתה טענות קשות כלפי "שבחי הבעש"ט" הן מפאת המגמה והן מפאת צביונו הספרותי. מ"ב מצביע על חוסר האחדות בניסוח, על ערבוב מוקדם ומאוחר, הזרות שלא לצורך וקישוע שרירותי ובלתי-מוצדק של סיפורים, וכן העדפת הטפל מן העיקר וטשטוש התחומים שבין קודש לחול. הדברים באו לכאורה לנגח את "המלקט" של הסיפורים על חוסר-אוונו הספרותי וצמצום השגתו האינטלקטואלית, אך באמת פגיעתם קשה במיתוס המקובל של החסידות ומחולליה. אמנם נוהג כאן מ"ב להבחין הבחנה פורה בין "אורג האגדה" ובין "האגדה כשהיא לעצמה", בין "מלקט השבחים" ובין נושאם הדגול, אך אגב הבאת דברים הרבה בשם אומרם, בתוספת פירוש אירוני, נפגם הרבה מן האוירה האגדית המסורתית, שאינה מוצאת עוד מסילות ללבו של המעריץ הנלהב משכבר.

עתה אין מ"ב מוצא עוד ב"שבחי הבעש"ט" "שום חום לב ולא שום התרגשות ויראה עילאה לנושא הסיפורים והמעשיות". קובל הוא על העדר "התכונה אשר באדם ופרצוף נשמתו". אין הוא רואה בסיפורים הללו "לא מעשים כבירים ולא ציורי הרמת הרוח וסממני-הרוח". אכזבה רודפת אכזבה עם כל סיפור וסיפור "ולבבנו לא גרעש ולא נקבל כל רושם למראה דבר אחד מרומם". דומה בא ללמוד מ"ב ולהקיש שלא במידה מספר "שבחי הבעש"ט" על משנת החסידות ורוחה. עתה, משנתרופפה זיקתו לספר זה, שהוא כציר טענותיו, עומד הוא מהורהר נוכח אשליה רוחנית שנתפס לה בשעתו: — "אמרנו, הנה חירות דתית גמורה לפנינו — והנה אמונה דתית לפנינו, דחוקה ואסורה בכבלי-עם — ואנו סוגרים את ה"שבחים" אשר אמרנו הנה יהיו לנו הם לעינים, בעלבון נפש ובדכיון נפש".

אף העיון בסיפורי מעשיות של ר' נחמן מברס-לב לא היה בו כדי לפצותו על אכזבה זו. עוד בחיבור הנעורים המוקדם לר' נחמן התעלם לגמרי

²⁸ ועיין פרי ספר, ווארשה, תרע"א. עמ' 32-33. והשווה גם מאמר זה בגירסתו המאוחרת, במהדורת "מאמרי מ"ב, עמ' רצח. בובר עצמו מודה למ"ב — "dem Erforscher der chassidischen Seele, für seine mannigfachen Anregungen," בהקדמתו למהדורה הנזכרת של סיפורי ר' נחמן.

²⁹ ועיין הערותיו המסתייגות בשולי ספרו של הלל צייטלין, "החסידות לשיטותיה ולורמיה", מאמרי מ"ב, עמ' רנד.

³⁰ שם, עמ' רצד-רצה.

²⁷ נתפרסם לראשונה ב"העתיד", ברלין, 1913, חוב' ה', עמ' 151-171.

אישי מובהק נשמע מן השרטוט של פטירת האם של הבעש"ט בילדותו, כשנמסרת הרגשתו לאחר שנסתם הגולל.

במקביל כמעט לאותו מסלול אישי-אינטימי שחיפש בעולמה של האגדה החסידית, ביקש מי"ב לקיים את צביונה העממי-יראי בסיפוריו שהתחיל לפרסם באידיש בראשית המאה ושכונסו לימים בסידרה "כתבים יהודיים של קרוב רחוק"⁸⁸. מי"ב בחר לו כאן בעמדה של מספר-חסיד מאמין, המ- שוחח בניחותא עם קהל קוראיו ומעניק להם מרשמיו אגב מסירת סיפור-המעשה. כך, למשל, מתאר הוא את הלך-רוחו של החסיד הנוקק בשעת מצוקה אישית לעצתו של החוזה ר' יצחק מלובלין, וכולו אפוף אימה ויראת-כבוד נוכח הפגישה עם הצדיק. עצתו של הצדיק סופה מתקיימת בשלמו- תה. אך זעיר שם נפרץ מעגל השלמות העממית- החסידית, והסופר בן הזמן החדש רומז את רמזיו בין השיטין מתוך גרונו של המספר התמים, ירא- השמים.

המדור של אגדות חסידים בתוך "צפונות ואג- דות", כבר נתגבש מעיקרו בימים שנוצר חיץ בין המחבר לחסידות בלבושיה המסורתיים. עם זאת מעיד מי"ב על עצמו בהקדמתו לכרך א' משנת 1913 (תרע"ד), שאגדות חסידים שימשו לו נקו- דת-הפלגה לתקופות קדומות יותר של האגדה היהודית. ואילו בהקדמתו לכרך ב' של אותו קובץ מציין הוא, שלא הרפה מן האגדה החסידית גם עתה, "אם גם שבת ברבות הימים להתבונן ולח- שוב אחרת על דרכה ומהלכה, וגם על דבר מהותה וערכה לנו".

בגילוי-לב למופת מיטיב מי"ב להצביע בהקד- מתיו הללו על קיומה של אותה מתיחות במפעלו בכינוס האגדה היהודית — בין הרצון העז "להק-

ודל, מימיו הולכים להיחרב, סמל לירידתה של החסידות"⁸¹.

ה.

אם באנו לשרטט את התנודות בהתייחסותו של מי"ב אל ספרי היסוד של האגדה החסידית, שהיו מלוות תביעות מהרהורי לבו, הרי אין לקפח עם זאת את זכותו הודאית בטיפוחה ובשתילתה בת- חומי הספרות העברית החדשה. הדברים אמורים הן באגדות שהובאו ב"ספר חסידים" משנת 1900, והן באלה שנכללו בילקוטו "מאוצר האגדה" מש- נת 1913, או כשמו "צפונות ואגדות" כיום.

ב"ספר חסידים" ביקש מי"ב לאמץ לו אגדות השאובות מ"שבחי הבעש"ט" ולעשותן לילדי רו- חו, הן בלבוש הסגנוני האישי ששיווה להן והן על-ידי תוספת מוטיבים שלא היו במקור או שבאו בו ברמז בלבד. גירסה חדשה זו מיסודו של מי"ב, דומה מעיקרה היתה מעבר לעולם האגדה כפשוטה ומעבר לשרשיהם ההיסטוריים של שבחי הבעש"ט שבמקור. יש כאן נטיה להכללה יתירה של אנשים ומעשים ולניתוקם מקרקע ההוי היהודי. לעומת "מלקט השבחים" הנוקק למלים פשוטות, ולו גם מגומגמות ומחוספסות, לשם ציור מעשים המדב- רים בעדם, הרי גישתו של מי"ב למסופר בעולם לגנדארי זה לוקה בגודש התפעלות. אך עם זאת כבר ניכרים ב"ספר חסידים", זעיר שם, סימניו הסגוליים של מי"ב הסופר וההוגה בבגרותו, שענ- ינם הוא עצמו ובניו-דורו. הרי בת-המלך, הנעזבת על-ידי אביו של הבעש"ט, שרויה בהלך-נפש, המתואר כך: — "ותחרד ותלפת, וכמו שואת פחד נורא באה עליה להלמה — פניה מפיקות תמהון ולבה קרוע ומורתח. נפשה קשורה בנפשו, ולפתע תהום גדול רובץ ביניהם"⁸².

אף תיאור פטירתו של אבי הבעש"ט יש בו הרחבה מכוונת של החווייה של הנוף, של האדם בטבע. כן מודגשת כאן הפרידה המשמעותית בין שני דורות, "שני עולמות, השיבה והבתרות". הד

⁸¹ לפי התרגום העברי של ש. הרברג. נתפרסם ב- "מאמרי מי"ב", עמ' שעה-שעט.

⁸² ועיין: ספר חסידים, עמ' 24.

⁸³ "יידישע כתבים פון א ווייטען קרוב". ועיין שם, במדור "חסידישע מעשיות", ובכללן: דער עונש אדער די נייע חולדה ובור; דאס פייפעלע. יידישע כתבים . . . , ח"א, ברלין, תרפ"ד. ובתרגום העברי של מ. ז. וולפובסקי ב"כתבים יהודיים מאת קרוב רחוק", תל-אביב, תשכ"ד, עמ' 29-61. ההבאות מ- "צפונות ואגדות" הן על פי מהדורת "עם עובד". תל-אביב, תשט"ז.

הם "תוגת חיים" ומצוקה שבנפש. בדברי הפתיחה הקצרים שהוא מקדים לפרקים לאגדות, מנסח מי"ב חוקים ומשפטים הקובעים הוית-אנוש בעו"לם מאז ומעולם, בכל אתר ואתר. הרי "רב הצער ורב היגון בעולם". (שם, בבכי ובדומיה), ו"הנה עקת החטא לא תסור זה דור דור". (שם, כזנבות סוסים). המאבק בין טוב ורע אינו מצטייר עוד בעיניו כהתמודדות גלויה ומוגדרת של זה לעומת זה; הרי קיים כאן לדידו ערבוב רשיות. מתחקה הוא על אותם מקרים כאשר "לפעמים יבוא הרע במחיצת הטוב ויבקש לו שם אוהל". (שם, "מעולם הטומאה"). הוא מעלה מעולם האגדה החסידית דמויות של מוכי גורל, ורבה תנופתו בתאורים של סבל האדם ומצוקתו בגופו ובנפשו. על התמורות במאמצי מי"ב לעצב מחדש את אגדת החסידים, יעיד טיפולו בסיפור "החליל", שמקורו בקצים "קהל חסידים החדש" ו"אמונת צדיקים". סיפור מעשה נודע זה נבער המבקיע שערי שמים בניגנתו בחליל בעצם יום-הכיפורים, שזכה לעיבודים ולניסוחים שונים בספרותנו, מצוי אצל מי"ב בשתי גירסאות. תחילה, כנראה, כתבו אידיש בשם "דאס פייפעלע", בתקופת קירבתו המוצהרת לעולם החסידות.⁸⁴ כאן הלך מי"ב בדרכי ההרחבה התיאורית, מפיו של מספר-חסיד. לעומת המיצוי והקיצור שבמקור נוהג הוא כאן מנהג השהייה סיפורית בגילוי פשר דבר מפי הבעש"ט בפני תלמידיו. הוא אף מטה אוזן להרהורי האב החרד למעשי בנו היוצא-דופן. (בכלל הרהוריו — שמא יכבה הבן את הנר ביום הכיפורים...).

שונה הוא מעיקרו מעמדו של סיפור זה, "החליל", בגירסתו העברית ב"צפונות אגדות". התיאור נתכוון וחזר לריכוזו. עתה קיים מספר נעלם, שנכחתו מורגשת בעיקר בשל הפירוש ההגותי בשולי סיפור המעשים, וניטל מן הסיפור הרבה מן הצביון של הוי יהודי. באותה חרדה לקראת יום-הדין של עדת המתפללים בימי הבעש"ט רואה

שיב אל חרדת לבנו" ובין הכורח להאזין לאגדה כמות שהיא, על פי חוקיותה העצמית. מודה הוא שלעתיים קרובות "לא ילדי העם חיפשתי, כי אם ילדי-רוחי אני". ולא עוד אלא מצביע הוא בעצמו על העובדה, שלא עלה בידו להביא את שתי המגמות הללו לכלל מזיגה או איזון; פעם משועבד הוא למקור ונוהג למסור את הדבר "כהיותו וכצורתו", ופעם "יטה (את האגדה) לפי חפצו ולפי הרגשתו הוא".

הבחנות עקרוניות אלה כוחן יפה גם לגבי דרכי טיפולו של מי"ב באגדות חסידים. עתה, ב"צפונות ואגדות", ניכר ריסונה של אותה השתפכות נפש, הסגנון מאופק והניסוחים מופנמים יותר. אך יש מגמות יסוד שגשמרו. אף אם אומר מי"ב דברים שבהסתייגות כלפי "שבחי הבעש"ט", מהותם, סידורם ועריכתם באותה שנה, הרי החזיק בספר זה והוסיף לשאוב ממנו סיפורי עלילה ותיאורי אנשים ומעשים הקרובים לרוחו. גם עתה התמיד בנטייתו להכללה, בטשטוש שמות אנשים ומקומות, וביקש לשוות להתרחשויות בעולם האגדה החסידית משמעות אוניברסאלית, מעבר לתחום היהודי. בסיפורו "הקרוב" זמן המעשה הוא — "בשנת כך וכך", הגיבור הוא "איש אחד בעל עיון", ואלו המקום הוא "בעיר אחת ידועה בספר אחד". אף שאר הדמויות בסיפור זה סומנו על פי שיטה זו: "רב אחד מבני החסידים", או "אחד מהתלמידים הצעירים".

כשהוא בא להציץ בנפש הדמויות הלגנדאריות בחסידות, מסתייע הוא הרבה בביטויים וצירופים הזכורים מסיפוריו ומדברי הגותו, המזדקרים עתה מבעד לרקמה הקדומה שרקם מחדש. בימי הבעש"ט ותלמידיו מעלה הוא מעמדים נפשיים של כיבוש התשוקה. (עיון, למשל, "צפונות ואגדות" שכר לימוד). הביטוי "עקה" הוא שגור כאן בתיאורי מצבים של מצוקה שבנפש ולבטים שבחוסר-נפש בהוויית אנוש. הרי לפנינו "עקת נפש" (שם, כזנבות סוסים), "עקת החטא" (שם) ו"עקת הגחש" (שם, בבכי ודומיה). בניגוד לאוירת ההתאושות וההיחלצות מן המיצר, שבה שרויים הדברים במקורם, הרי בנוסחו של מי"ב אפופים

⁸⁴ ועיין שם, עמ' 95-100. ובתרגום עברי, שם, המשרו-קית, עמ' 55-58.

מחסידי סברן, אשר "כצללים המה הולכים עלי אדמות"³⁵. יותר משמעלה כאן המספר מהודה והדרה של החסידות, מגלה הוא את חוסר-אונה; לגיבור הסיפור לא עמדה דבקתו בחסידות ביום עברה, "ולא יכלו להסיר ממנו את העקה כי רבה". והמספר רואה לסיים באמירה פסקנית, כי "גברה יד האשה על התורה והמצוות וגם על חסידות סברן".

חוסר-אונה של החסידות לפתור את בעיות האדם הנתון לגורלו משתקף גם בסיפורים אחרים. בציור "בבטן אמם"³⁶ שאובים הדברים מחייהם של חסידים צעירים הנוהגים לנסוע אל הרבי, אך בעיקר מסופר כאן על זיווג שהופר ועל חוסר שליטתו של הרבי במתרחש. הוא הדין בסיפור הקצר "אל הרבי"³⁷. עניני הזיווג הגורלי נוקבים הם. כאן נשמעים בצליל אירוני דברי האב החסיד המסיח לפני תומו: — "אין לנו תחבולה אחרת, בתי, כי אם לנסוע אל הרבי והוא יורה לנו את הדרך בעצתו".

בסיפור "ארבעה דורות"³⁸ ניתנת דמותו של חסיד ותיק, אשר "בלבו כמו סער נושב תמיד", ואלו "הרבי מסברן היה אומר עליו כי נתגלגלה בו נשמת חוטא ופושע". התמודדות זו עם מוטיב כיבוש היצר והתשוקה במעגל המציאות החסידית צפה ועולה אף ברומן האחרון של מי"ב, "מרשים", שלא זכה לסיימו³⁹. אותו רבי צעיר לימים שבא לעיר לאדינה, אשר חסידי חולקים לו כבוד, הוא באמת סגפן המשתדל לשוא לכבוש את יצרו. מי"ב אף מעתיק את רבם זה של חסידים אל הויה מיתית קדומה. בפגשו במרים, הרי אותו צדיק "נוכר בריבה שהיתה בימי שמחואי, ויאמר בנפשו: ישימו גם לי בין כוכבים קני". סוגד הוא לסהר וחזון הריבה בלבנו. בערב ראש-חודש הוא מסתגף ומתוודה, — "עובד את ה' ביחידות ומתמ-כר לאלילת קדם". עקבותיה של החסידות בצב-

מי"ב "התנגשות עולמות ותגרת הדורות". אף הנער הכפרי עטור עתה הילה הגותית-פיוטית; נאמר לנו, ש"בחצר-אלהים של הטבע, בהיותו רועה-צאן, היה תוקע בחלילו שירי-מרחב". ההסבר בנוסח האידי שלפיו לא יכול האב להשמיט את החליל מידי בנו הסורר מחמת מוקצה ביום הכיפורים, נמסר עתה בעברית בשינוי דגש ובשמץ הסתייגות לעימת המקור החסידי. — "כי מוקצה הוא החליל, לפי דעת התורה והחכמים". (הטעמת המעתיק). ההפוגה והרווחה שבאה עתה לאחר המעשה הנועז היא בנוסח זה יקומית: "משא כבוד הורם מעל הבריאה — ולא יכול השטן לעמוד עוד".

1.

החותם ההגותי-פיוטי טבוע עמוק יותר בסיפורי חסידים השאובים מן העבר הקרוב, מן הזכרונות האישיים ומן ההסתכלות בהוי היהודי. דרכי העיצוב וראיית ההווייה האנושית והיהודית הם עתה נהירים וברורים יותר, בשעה שמי"ב הוא בן-חורין מן ההתמודדות עם מסגרות של קבע באגדה התיסידית הקמאית. אולם אף כאן אין להתעלם, מבחינה עקרונית, משלבים שונים בעיצוב המציאות היהודית. אותו סיפור "ההפסקה", שעלה יפה והוציא למי"ב מוניטין כמספר החסידות, ובמידה מרובה אולי בזכות פירסומו במלואו בספרו של לחובר, אין בו כדי למצות את דמות החסידות באספקלריה הסיפורית של מי"ב. סיפור זה, המ-תאר תיאור סכימאטי את ההתפרצות האקסטאטית האוחזת בחסידי העיירה דלת המעש והחזון עם ביקורו של הרבי, והדועכת עם פרישתו, עדיין שרוי מבחינה עקרונית וגם כרונולוגית, בעידן אותה מסה פיוטית "ריקודין" שב"ספר חסידים". רוח אחרת מרחפת לעומת זאת על פני סיפוריו המאוחרים מן ההוי החסידי. היטב ניכרים בהם אותות התוגה והתהייה שבכלל יצירתו. הסכנות האורבות לאדם היהודי, הנאבק עם מאוייו הכמו-סים ועם גורלו הקודר, מזדקרות אף בעולמו של החסיד, ואמונת החסידים קצרה ידה מלהושיע. בסיפור "מן המיצר" נותן הוא את דעתו לאחד

³⁵ כל סיפורי מי"ב, מהדורת "עם עובד", עמ' קפט.

³⁶ שם, עמ' קא-קב.

³⁷ שם, עמ' קכת.

³⁸ שם, עמ' קעה-קכ.

³⁹ שם, עמ' רפג.

בכלל הנסיבות לעיצוב אמנותי של הנושא החסידי כבש את לבו של מי"ב בשנותיו האחרונות מחזהו של ש. אנסקי, "בין שני עולמות או הדי-בוק", שנתפרסם ב"התקופה", בשנת 1918, בתרגומו של ח. נ. ביאליק. נאמן עליו ההיתוך הפיזי של דברי מקובלים וחסידים והווייתם שהוא מוצא כאן. בכנות העלה יצירה זו על גס — "כוח שירי חזק יצר את אלה" — לעומת "ספר החסידים" "ההזייתי" של עצמו ולעומת "סיפורי החסידים האוריים" של סופרים אחרים.⁴²

היחס אל החסידות בגלגוליו ותמורותיו הוא אחד המפתחות לעולמו הרוחני של מי"ב. הימנור-ניו הנרגשים וקיטרוגיו רוויי-התוגה כאחד מעידים עדות נאמנה מה מושרש היה בעולם החסידות, שהתרפק עליו ברוב ערגה בצעירותו וניסה לשוא להיחלץ ממנו בבגרותו.

יונה האותנטי דומה ניטשטשו והלכו בנוסח הסיפורי האחרון.

למרות התרחקותו הרעיונית מעולם החסידות הוסיף מי"ב להתחקות בערנות על הספרות המוקדשת לה, אם בתחום העיון ואם בתחום הסיפור והציור. הוא הקדיש רשימות לחיבוריהם של הלל צייטלין, אברהם כהנא וש. א. הורודצקי, הסתייג מסיפורי החסידים של פרץ — המטביע לדעתו שלא במידה את חותם אישיותו הפיזית על שיחן ושיגן של דמויותיו והמחריש על-ידי כך את קולן העצמי⁴⁰ — והגיב בהערכה מסוייגת על סיפורי החסידים של יהודה שטינברג, שידע אמנם "לתאר את תאי הנפש לאדם באשר הוא אדם ואינו עוד חסיד", אלא מצא בדרך כתיבתם מן הקלות שב-שיגרה, שיגרת "אמן במלאכתו, ואך במלאכתו בלבד... " ⁴¹.

⁴⁰ מאמרי... עמ' רנו.

⁴¹ שם, עמ' רנט.

⁴² שם, עמ' רנו.